

Г. В. ВОЙТІВ З ІСТОРІЇ НАЗВ ВЗУТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Цінним джерелом для вивчення історії народу, його духовної та матеріальної культури, соціально-економічного розвитку є дослідження групи слів, безпосередньо пов'язаних з народним побутом. Серед них значну кількість становлять назви на означення взуття. Як свідчать «Матеріали для словаря древнерусского языка» І. Срезневського, ці назви фіксуються вже давньоруськими пам'ятками: *калига, копытъце, лапоть, лычьница, плесньць, поръшьнь, прабошьнь, сандалия, сапогъ, чеботъ, черевие, черевикъ*.

Чимало слів входило до лексичного складу староукраїнської мови, зокрема такі, як *сандалия, сапогъ, чеботъ, черевикъ, бачмага, боть, капець, лямець, мешть, пантофля, папуць, полуботокъ, постоль, сапанецъ, ходакъ, чижма*.

Загальне поняття «взуття» у староукраїнських текстах передається словом *обувь* та його фонетико-морфологічними і словотвірними варіантами *обуви, обувье, обувеньє, обувка*, які походять від спільнослов'янського дієслова *обути*. Слово *обувь* засвідчене у пам'ятках давньоруської мови, де воно використовувалось у значенні «те, що надягається на нижню частину ноги». Сам іменник *взуття* утворився дещо пізніше від дієслів *взувати, взути*, які засвідчено у текстах початку XVII ст.: «боты для небезпеченства на ноги его взувають».

У розглядуваній тематичній групі лексики найдавнішим є найменування *черевикъ*, згадуване ще у «Повісте временных лѣтъ». Відоме воно й усім слов'янським мовам (пор. рос. *черевик*, білор. *чаравік*, с.-х. діал. *црѣвља*, ч. *strečivíc*, слов. *čevíc*, пол. *trzewik*, в.-луж. *črij*, н.-луж. *сrew, črej*). Усі дослідники пов'язують походження цього слова з праслов'янським *servi* «череве», «шкура з черева тварини». Про його поширеність свідчить те, що П. Беринда цим словом тлумачить церковнослов'янськими *плесница, обуца, сандали*. Слово *черевикъ* у пам'ятках староукраїнської мови вперше фіксується в середині XVI ст.: «обуты ноги въ сан(ь)далиа (в черевики)».

Виготовляли черевики з різної шкіри, у тому числі з дорогої козлячої — *сап'яну*: «робить черевики зъ сафьяну далемъ». Свідченням широкого побутування слова *черевикъ* у староукраїнській мові може бути його словотворча активність, пор. *черевичонки, черевички, черевичище*.

На означення взуття з високими халявами, на каблуках, з гострими загнутими догори носками вживалося слово *чоботи (чоботь)*. Воно відоме всім східнослов'янським мовам і деяким західнослов'янським, зокрема польській. Переважна більшість дослідників вважає слово *чобіт* запозиченням із тюркських мов (перс. *čabatan, čabātu*, татар. *čabata*, чув. *šabada*).

Залежно від виду шкіри, використовуваної при виготовленні чобіт, розрізняли *яловичие, козловые, сафьяновые чоботи*. Різноманітним був і крій чобіт: носили *чоботи пришиви*, у яких головка викроювалася зі шкіри і пришивалася до халяви, у пам'ятках згадуються і *калмицкіє чоботи*.

Найчастіше зустрічалися чоботи чорного або червоного кольору: «чобот двѣ пар, одни червониѣ, а другие чорние».

Слово *чобот* набуло такого поширення, що витіснило з ужитку синонімічні *сапогъ і боть*, ставши базою для утворення слів *чоботище, чоботарь*. На поширеність цього типу взуття вказує і часте вживання лексеми *чоботи* у прислів'ях і приказках: «Що б то був за швець, коли б усім на один копил *чоботи* шив», «Швець без *чобіт*, а тесля без воріт», «Лиха тому зима, в кого кожуха нема, *чоботи* ледащо, а їсти нема що» та багато інших. В українській мові це слово було словотворчою базою для великої кількості нових слів: *чобітки, чобіточки, чоботар, чоботарка, чоботарня, чоботарство, чоботарський, чоботарювання, чоботиська, чоботища, чоботята* та ін.

На означення взуття, пошитого з цілого шматка шкіри, без пришивної підошви, використовувалось слово *постоли*, яке більшість дослідників вважає запозиченням з тюркських мов (пор. тур. *postal* «туфля»). Носили постоли переважно селяни, прив'язуючи їх до ніг мотузками чи ремінцями. Вперше воно зафіксоване в актових книгах Полтавського

міського уряду 1671 р.: «вбили єсмо того чуюсого вола, для постолов хотячи втайти». Як свідчать писемні пам'ятки XVII—XVIII ст., а також пізніші етнографічні й діалектні матеріали, постолови виготовляли здебільшого з м'якої волової шкіри, хоч їх могли плести із лика, пор.: *постолы личаныи* (1687). Слово *постіл* у значенні «личак» знаходимо в діалектних словниках української мови. Натрапляємо на нього і у фольклорних джерелах:

А ще, правда, на козакові
Постолови в'язові

(«Дума про козака Голоту»).

Постолови в'язові — сплетені з кори в'яза. Можливо, слово *постіл* у значенні «личак» з'явилося під впливом пол. *postol* «личак».

Слово *ботъ* досить часто згадується у староукраїнських пам'ятках як синонім до менш уживаного *сапогъ*. «Історичний словник українського язика» за ред. Є. К. Тимченка подає таке значення слова: «ботъ — чобіт, обув'я з халявою». Вперше назва *бот* зустрічається в пам'ятках XVI ст.: «Войт взялъ двѣ паре ботов». Воно потрапило до нас у XV—XVI ст. через старопольську мову з французької. Боти були досить поширеним взуттям і виготовлялись із різних матеріалів, зокрема червоного, жовтого й золотистого сап'яну. Зрозуміло, що такі боти носили представники заможних верств населення.

У сучасній українській літературній мові слово *боти* вживається у значенні «зимове взуття, яке носять поверх черевиків; високі калоші (переважно гумові)». Таке значення слова *боти*, як «чоботи з короткими халявами», СУМ фіксує з позначкою *застаріле*. Етимологічно спорідненим зі словом *боти* є іменник *ботинки* у значенні «чоботи з твердими халявами, спереду вище колін». Синонімами до нього у згаданому значенні виступають слова *черевики* і *ботфорти*, перше з яких має розмовний відтінок. Слово ж *ботфорти* вийшло з ужитку і як застаріле іноді вживається з певною стилістичною метою — для відтворення подій минулого.

Зрідка у староукраїнських пам'ятках зустрічаємо назву *капти*||*капци*. Вперше вона зафіксована у ділових документах з території Волині за 1595 р.: «а меновите.. взели *капти* за гроше (й) чотыры». На думку дослідників, слово *капци* потрапило в українську мову з угорської (пор. карса «онуча») через посередництво польської, де *капець* означало рід взуття зі шкіри, вичиненої з одного боку; спідне взуття; шкарпетки. У сучасній українській літературній мові слово *капці* вживається на означення хатніх туфель, а також легкого взуття у східних народів. Широко побутує зменшувальне від *капці* утворення *капчики*. У гуцульському говорі назва *капці* означає пошиті із сукна шкарпетки, зверху та з боків прикрашені орнаментом. Спорідненим зі словом *капці* є вживаний на Гуцульщині словотвірний варіант *капчурі*. Так називають легке взуття, плетене з кольорової вовни і оздоблене поперечними узорами.

Прозора етимологія власне українського утворення *сап'янци*, що походить від назви матеріалу, з якого шилося це взуття. Сап'янци — червоні чобітки на високих підборах — невід'ємний атрибут народного жіночого одягу Чернігівщини. У відомій «Думі про Ганджу Андибера» читаємо:

На козаку, бідному летязі, *сап'янци* —
Видно п'яти і пальці.

Зустрічаємо назву *сап'янци* і у відомій буковинській народній пісні про Довбуша:

Хто там опівночі по лісу блукає?
То Олекса Довбуш легінів збирає.
Сап'янци червоні з тими бовтичками,
Крисанька ряжена ще й павками.

До назв взуття, які виникли на власне українському ґрунті, належить іменник *ходак*, утворений від основи дієслова *ходити*. В одному випадку він означає постіл, а в іншому — личак. У деяких говірках це слово має узагальнене значення «старе поношене взуття». Вперше його фіксують пам'ятки XVII ст. На поширеність в українських діалектах цієї назви вказують словники Б. Грінченка, Є. Желехівського, І. Верхратського, а також

різноманітні етнографічні джерела. У словниках сучасної української літературної мови слово *ходаки* дається як діалектне.

Отже, лексика на позначення взуття в сучасній українській мові своїм походженням сягає глибини століть — ряд слів відомі ще з праслов'янського періоду, деякі прийшли з європейських або тюркських мов безпосередньо або через давньоруську чи польську мови, значна частина виникла на власне українському мовному ґрунті.